

- V případě, že oba posudky doporučují přepracování, autor je požádán o přepracování a přepracovaný text je poté postoupen k novému posouzení buď recenzentovi, který měl vůči textu závažnější námitky, nebo třetí osobě.
- V případě, že jeden posudek je kladný a druhý záporný, autor je požádán o přepracování textu a ten je poté postoupen k posouzení třetímu recenzentovi.
- V případě, že jeden posudek je kladný a druhý doporučuje přepracování, autor je požádán o přepracování a poté je článek postoupen k novému posouzení recenzentovi, který požadoval přepracování.
- V případě, že jeden posudek je záporný a druhý požádá přepracování, šéfredaktor buď redakční radě navrhne zamítnutí článku, nebo autora požádá o přepracování a přepracovaný text je poté postoupen k posouzení třetímu recenzentovi.

Pokud ani po posouzení přepracované verze článku není stanovisko recenzentů shodné, šéfredaktor buď osloví třetího recenzenta (pokud se tak již nestalo), nebo článek přímo předloží ke konečnému rozhodnutí redakční radě.

V případě, že autor nepovažuje (všechna nebo některá) doporučení posuzovatelů za věcně oprávněná, nemusí se jimi řídit a důvody, jež ho k tomu vedly, může vyložit v dopise, který šéfredaktor předloží před konečným rozhodnutím o přijetí či zamítnutí článku redakční radě.

Trvání recenzního řízení

Standardní doba trvání recenzního řízení je 8 týdnů. Tato doba se počítá od data, kdy byla do redakce doručena posuzovaná verze článku. Redakce *Sociologického časopisu* usiluje o to, aby lhůta 8 týdnů byla dodržena, za zdržení způsobené posuzovatelem však nenese odpovědnost.

Potvrzení o nabídce rukopisu a o přijetí k tisku

Potvrzení o tom, že autor článku časopisu nabídl, redakce rozesílá po jeho zaregistrování.

Potvrzení o tom, že článek byl přijat k tisku v *Sociologickém časopise*, redakce poskytuje na požádání autora a teprve poté, co s přijetím článku vyjádřila souhlas redakční rada.

Koncept občanské společnosti: pokus o komplementární přístup. Tocquevillovské dědictví a giddensovská perspektiva

KAREL MÜLLER*

Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická, Praha

The Civil Society Concept: An Attempt at a Complementary Approach. Tocqueville's Legacy and Giddens' Perspective

Abstract: The following paper attempts to offer a framework for understanding the interdependence between modern civil society and the democratic state in all its complexity and mutual relations. The author seeks inspiration in two very significant sources – in a reconstruction of Tocqueville's social theory and thought, and in Giddens' theory of reflexive modernity. In the first step, the author offers a robust normative perspective of the concept of a civil society and, in the second step, tries to outline the complex interpretative framework for an empirical analysis of state-civil society relations. The presented schemes are intended to support the ambition of overcoming to a certain extent the crucial sociological paradox between the macro- and the micro-sociological approach and considering both the functional-structural perspective and the empirical point of view of the civil society concept. Finally, the author attempts to formulate a justifiable framework for practical action and institutional provisions, both in the public sphere and in the sphere of political power.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 5: 607–624

Občanská společnost dnes na Západě není považována za jakýsi všelék, spíše za pouhou nezbytnost, bez níž může demokracie stěží fungovat. Je jasné, že v rámci občanské společnosti vznikají čas od času vážné a nesmířitelné konflikty, jež si vyžadují zásah státu. Stejně tak jako občanská společnost potřebuje spravedlivý a efektivní demokratický stát, aby ji ochraňoval před občasným zneužíváním svobody, tak demokratický stát si může jen s obtížemi dlouhodobě udržet svoji důvěryhodnost bez rozvinuté občanské společnosti. Otázka nestojí, buď občanská společnost, nebo demokratický stát založený na principu zastupitelské demokracie.

Ačkoli zdůrazňování konceptu občanské společnosti bývá někdy dáváno do souvislosti s oslabováním principů reprezentativní demokracie, je mimo vši pochybnost, že mezi občanskou společností a demokratickým státem existuje vzájemná závislost. I když tento vztah je z jistého hlediska charakterizován vzta- hem nepřímé úměrnosti (čím více občanské společnosti, tím méně státu a naopak),

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Karel Müller, PhD., Vysoká škola ekonomická, Fakulta mezinárodních vztahů, nám. W. Churchilla 4, 130 67 Praha 3, e-mail: mullerk@vse.cz.

není oprávněné její posuzovat jako vzájemnou rivalitu či soutěživost. Je vztahem partnerským. Je sice možné, že čím větší důvěru ve vlastní schopnosti si občanská společnost vybuduje, tím menší je potřeba zásahů státních institucí [srv. Keane 1993: 136]. Stále však potřebujeme demokratický stát na ochranu před zneužíváním svobody a potřebujeme také autonomní a otevřenou občanskou společnost minimálně na ochranu před zneužíváním státní moci [srv. Popper 1998: 190].

Proslavený Dahrendorff [1991: 92] předpokládá, že tzv. hodina občana (či revoluce hlav a srdcí), jak eufemicky nazval proces budování občanské společnosti v postkomunistické Evropě, potrvá nejméně 60 let, tedy 2–3 generace, zněl tehdy asi pro mnohé pesimisticky až škarohlídsky, po 12 letech je však stále zřetelnější, že tento předpoklad je vlastně optimistický, i když poněkud skeptický. Souvisí také s otázkou, kterou kladou kromě Dahrendorfa [1991: 95] mnozí, zda je vůbec možné a žádoucí usilovat o rozvoj „tvůrčího chaosu“ občanské společnosti, jež vznikla na Západě a je plodem zřejmě obtížně přenositelné dějinné zkušenosti [Samalik 1995: 147]. Náš polistopadový vývoj navíc ukazuje, že nepříznivé předpoklady české společnosti k vytváření občanské společnosti jsou mnohem rezistentnější než bývaly komunistický režim (ten se nakonec zhroutil jako domeček z karet) a kromě tendence k jejich překonání se ukazuje také tendence k jejich upevnění. Tato skutečnost ve mně posiluje přesvědčení, že postkomunistická realita si vynucuje potřebu formulovat komplexní teorii občanské společnosti.

Pojem občanské společnosti je pojemem empirickým i normativním. Je spojován s jistou strukturou, a také s jistými očekáváními a hodnotami. Pokud jde o empirické koncepty občanské společnosti, existuje v západní sociální vědě nepřehledná škála konceptů a přístupů.¹ Cílem této studie je jednak nabídnout čtenáři normativní pojetí občanské společnosti, jež představuje, jak napovídá název studie, pokus o rekonstrukci Tocquevillova [1992] odkazu. Jeho úvahy představují stěžejní inspiraci pro formulaci nabízeného konceptu, ačkoli rozvedení jednotlivých dimenzí konceptu čerpá samozřejmě také z jiných zdrojů. Druhou část mého záměru představuje pokus o nalezení komplementárního přístupu ke konceptu občanské společnosti a snahu o překonání sociologického pohledem na danou problematiku. Jde o pokus formulovat teorii, jež by dokázala jak porozumět problému v jeho komplexitě a vysvětlit určité strukturální souvislosti, tak vzít na zřetel jednmání konkrétních sociálních aktérů v tomto širším vztahovém rámci. V této otázce se inspiroji, jak je opět uvedeno v samotném názvu, Giddensovým [1998] přístupem k teorii reflexivní modernity.

Pokud se tedy problematiku občanské společnosti jako normativního konceptu pokusíme obsáhnout v její komplexitě, což se zdá být pro její nesamozřejmost v postkomunistické realitě odůvodněné, pak stojíme před obtížnou otázkou, jež si

¹ Podrobněji k současné sociálně-vědní diskusi o konceptu občanské společnosti na Západě i k problematice české občanské společnosti viz např. moje práce Čestá a občanská společnost [Müller 2002] či Brokl [2002].

vynucuje velkou míru abstrakce, zobecnění, a tedy také zjednodušení. Jsem toho názoru, že většina teoretických přístupů zohledňuje pouze některé z níže uvedených funkcí či hodnot konceptu občanské společnosti. To je pochopitelně způsobeno značnou pestrostí historických zkušeností, myšlenkových tradic a různorodých forem a problémů jednotlivých západních občanských společností.² Naše situace je však odlišná v tom, že po padesátiletém období komunismu máme co do činění s téměř úplnou absencí občanské společnosti a naše historické tradice a socio-kulturní předpoklady – mezi které patří především absence tzv. demokratického kapitálu (nedostatek důvěry, nedostatek občanské autonomie a sebevědomí, deficit politické gramotnosti aj.) – nejsou pro rozvoj občanské společnosti příznivé.

Domnívám se, že při pozorném čtení Tocquevillovy *Demokracie v Americe* můžeme pojmenovat čtyři základní funkcionální dimenze, jež občanská společnost ve vztahu ke státu, ale nejen k němu, plní. Ačkoli v explicitní podobě budeme tato vymezení u Tocquevilla marně hledat (samotný pojem občanské společnosti používá jen zřídka), při ostřejším pohledu je možné u něj nalézt, jak doložím později, čtyři základní očekávání, hodnoty či funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu: legitimizační, participační, ochranná a integrační.

Alexis de Tocqueville (1805–1859), ačkoli pocházel ze staré aristokratické rodiny, byl upřímným zastáncem demokracie. V letech 1831 až 1832 podnikl ve francouzských státních službách cestu po Spojených státech, jejímž cílem mělo být studium amerického trestního práva a vězeňského systému. Výsledkem jeho pobytu byl výše jmenovaný dvoudílný spis *Demokracie v Americe*, jenž vyšel v letech 1835 a 1840 a okamžitě přinesl Tocquevillovi uznání doma i ve světě. Dílo bylo brzy přeloženo a vydáno v Americe, Anglii a Německu a po vydání druhého dílu byl Tocqueville zvolen členem Francouzské akademie. Tocquevillova situace byla v mnohém obdobná s tou naší. Vnější perspektiva Francouze a nesamozřejmost demokracie v jeho rodné vlasti mu poskytla unikátní příležitost k nezvykle vnímavému a citlivému pozorování socio-ekonomických a kulturních předpokladů, nebezpečí a záruk rodící se americké demokracie. Stejně tak i situace v postkomunistické Evropě, která se obdobně vyznačuje snahou rozvoj občanské společnosti – jakožto předpoklad a záruku demokracie – podnitit, a tedy nesamozřejmosti občanské společnosti v tomto prostředí, nám odkrývá velmi otevřenou perspektivu, ale do značné míry nás také zavazuje pokusit se pojmut tento problém v jeho komplexitě a vzájemných vztazích.

² Například Ch. Taylor [1995] hovoří o dominantní lockovské tradici, jež je výsledkem modernizace v anglosaském historickém kontextu, a dominantní kontinentální montequiánské tradici a o následném vzájemném prolínání a ovlivňování těchto dvou tradic a akcentů. V návaznosti na to pak hovoří o tzv. slabém a silném pojetí občanské společnosti. L. Brokl [2002] naproti tomu rozlišuje ve své studii německou, románskou a anglosaskou (zde ještě specificky americkou) tradici a formuluje tzv. liberální, libertární a republikánský model demokracie.

Strany nestací

Občanská společnost je dnes na Západě všeobecně považována za záruku svobody a demokracie a málokdo ze současných sociálních vědců i politiků pochybuje o tom, že demokracie nevystačí s pouhou soutěží politických stran, jež je občanům částečně zpřístupňována médii a do níž občané jednou za čas vstoupí prostřednictvím voleb. Soutěž politických stran je sice výborný a neopominutelný vynález liberálních demokracií, není to však z mnoha důvodů vynález dokonalý.

Samotná reprezentativnost politických stran vycházejících vítězně z voleb je problematická a nedostatečná hned z několika důvodů. Fakt, že nějaká strana získá ve volbách 30 procent hlasů, neznamená, že 30 procent voličů podporuje každý jednotlivý bod stranického programu. Spíše jde o podporu obecné platformy strany a podpora pro jakoukoli specifickou část programu může být větší nebo menší. Stejně tak volební periodičita často nevyhovuje reálným problémům a potřebám občana a interval mezi volbami zamlžuje příliv a odliv stranické podpory [Green 1997: 318]. Konečně občané sami chtějí ovlivňovat. Chtějí, aby jejich hlas byl slyšet a brán v úvahu nejen v okamžiku voleb. Pokud navíc nejsou politické strany něčím omezeny, mají tendenci expandovat a rozparcelovat si stát na vlastní jednotlivé domény, ideologizovat na první pohled nepolitické otázky, politizovat úřední správu či komunální problémy.

Sklon k tzv. partitokracii je pro každou demokracii nebezpečná tendence. Soutěž politických stran není sice dokonalá forma organizace politického života v moderních demokraciích, je však nepostradatelná a nutná nejen pro kontrolu vlády, ale také proto, že umožňuje permanentní existenci možné alternativy vlády. I když parlament představuje výsadní kolbiště politických stran, strany samy by měly být zárukou toho, že politická agenda zůstane otevřená. Politické strany byvají v sociálních vědách zmiňovány jako jakýsi převodový mechanismus mezi občanskou společností a státem. Aby však mohly plnit tuto funkci, musí zůstat otevřené. A to jak myšlenkám, tak osobám z nepolitické sféry.

Také Tocqueville [1992: II/86–89] hovoří o politických sdruženích jako o jakémsi mezičlánku mezi občanskou společností a státem. Politická sdružení považuje za jedinou mocná sdružení, která aspirují na řízení státu. Pokud však jsou politické strany od této šance odříznuty, přestávají plnit funkci onoho převodového mechanismu. Dobrým příkladem této nebezpečné tendence je například dlouhodobá existence velké koalice v Rakousku, jež vedla k politizaci občanské společnosti a k posílení politického extremismu (Haider), v českém prostředí potom tzv. opoziční smlouva mezi ČSSD a ODS v letech 1998–2002. Tyto strany (ODS a ČSSD) poněkud zatemnily hranici mezi politickým režimem, státem a politickými stranami, odcizily se tak občanské veřejnosti a projevovaly nebezpečné sklony k oné partitokracii. Chtěly se stát státostranami. Strany mimo opoziční smlouvu měly být na druhé straně znevýhodněny v soutěži o (spolu)účasť ve vládě a zbaveny svého „převodového“ potenciálu.

Normativní pojetí občanské společnosti

Podívejme se podrobněji na čtyři zmíněné funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu. K základním hodnotám občanské společnosti se dnes v sociálních vědách řadí skutečnost, že je mimopolitická a nezávislá na státu [např. Taylor 1994: 25] a ve své nezávislosti a autonomii vytváří společenské zdroje politické moci [např. Dahrendorf 1991: 96], legitimizuje stát a jeho vládu [srv. např. Tocqueville 1992: I/13–15, 113–114, II/14–16]³. Moc státu respektive vlády je legitimní pouze tehdy, pokud má důvěru občanů. Ostatně John Locke [1992: 118] už mnohem dříve upozornil na to, že vláda či zákony, mají-li být účinné, musí být založeny na důvěře (*trust*) a musí tuto důvěru ochraňovat. Obtížné ji však mohou vytvořit. Pokud vláda, na níž byla na základě principu suverenity lidu moc lidu delegována, tuto důvěru ztratí, občané mají právo vládu kdykoli vyměnit. Mimopolitický statut občanské společnosti garantuje mimo jiné „rozumný“ výkon politické moci tím, že si občanská společnost nezávisle na politické moci vytváří veřejné mínění, jež je nicméně pro tuto politickou moc závazné, normativní. V žádné demokracii nelze střednědobě vládnout v rozporu s veřejným míněním. Aby bylo možné takové veřejné mínění formulovat, musí občanská společnost představovat poměrně bohatou strukturu, kde dochází k vyhledávání, pojmenovávání a ověřování společenských zájmů a priorit, jež podmiňují a ospravedlňují demokratický stát i politiku vlády. Zároveň zde také dochází k jisté selekci zájmů a hodnot. Skupiny či jednotlivci mohou ustoupit od některých svých zájmů nebo je zmírnit, pokud zjistí, že nezískaly podporu nebo dokonce vyvolaly odpor [srv. Fiala 1996].

Podívejme se podrobněji na onen mimopolitický statut občanské společnosti. Ve veřejné sféře se často setkáváme se snahou zástupců zájmových iniciativ vstoupit do vysoké politiky. Vstup zájmových skupin do vrcholné politiky prostřednictvím jejich zástupců není mimořádným v demokraciích nic neobvyklého. Tato snaha je sice pochopitelná a legitimní, ale může být kontraproduktivní. Síla zájmových iniciativ spočívá primárně v tom, že stojí právě mimo samu politickou moc. I když vztah občanské společnosti a státu by měl zůstat otevřený, aby zde mohli volně cirkulovat jak lidé, tak myšlenky, je třeba si uvědomit, že zájmová skupina, která získává účast na politické moci, ztrácí ono právo „nezlišných“ morálních apelů a osobitých výzev nejen vůči občanským orgánům a politickým institucím, ale také vůči veřejnosti samotné.

Zájmů a priority, které se vytvářejí v rámci občanské společnosti a které by ve svém důsledku měly politickou moc podmiňovat, jsou v liberálních demokraciích chápány jako legitimní právě proto, že se tvoří mimo samu politickou moc. V tomto také spatřujeme princip spravedlnosti v demokraciích – v neutralitě k pravdě a dob-

³ Protože zde bychom mohli oprávněně namítnout, že každá společnost legitimizuje svoji politickou organizaci, je třeba poznamenat, že moderní občanská společnost má samozřejmě se kulturní povahou. Není konstituována ničím, co by transcendovalo společné jednání jejích členů spočívající v tom, že výměnou myšlenek se dle možnosti dospívá ke společnému názoru [Taylor 1994: 28, 29].

ru. Stát zkrátka nesmí být arbitrem ve věcech myšlení a svědomí [Šamalík 1995: 138, 140]. Kdo drží politickou moc, může obtížněji věrohodně moralizovat a poučovat. Toto „právo“ však neztrácí tělesa uvnitř mimopolitické občanské společnosti. Tím, že zájmové skupiny získávají své mocensko-politické zastoupení, vzdávají se svým způsobem oné hodnotné a tvůrčí distinkce mezi státem a občanskou společností. Obtížné budou věrohodně legitimizovat moc demokratického státu ti, kteří se státem její součástí. Těžko mohou účinně bránit možné rozpínání státu ti, kteří budou jeho představiteli. Taková uskupení pak musí změnit jak svoje jednání, tak svoji rétoriku. Zástupci občanských iniciativ, kteří na sebe berou politickou (a nejen vládní) odpovědnost, v jistém smyslu ztrácejí pro své působení životodárnou půdu pod nohama, ztrácejí zdroj své síly a hodnoty. Překračují tím onu distinkci mezi občanskou společností a státem, což samo o sobě není nic špatného; pokud si však toto překročení nejsou vědomi, pak tuto plodnou distinkci, jež představuje záruku svobody a demokracie, podlamují. Zde někde spočívá hranice mezi politikou a nepolitikou (či tzv. nepolitickou politikou). Je to principiální hranice mezi odpovědnou politickou mocí a aktivismem občanského vlivu, jež se opravdu může zdát tékavá a nejasná, jež ale musí být v zájmu svobody zřetelně stanovena.

S tím úzce souvisí další funkce, jež bývá s normativním konceptem občanské společnosti spojována: její funkce participační [srv. např. Tocqueville 1992: II/81–89, Taylor 1995]. Občanská společnost by měla umožňovat efektivnější zapojení občánků do správy veřejných záležitostí, než jaké zajišťují etablované politické strany. Pokud někdo chce zabránit stavbě benzínové pumpy či prosadit výstavbu dětského hřiště, ještě to neznámená, že musí vstupovat do politiky, byť na komunální úrovni – tzn. chodit na členské schůze a platit členské příspěvky – či v opačném případě vyčkat příštích voleb. Široká občanská participace může také představovat značnou mobilizaci zdrojů díky využití široce rozptýlených informací a znalostí a zajistit tak větší kvalitu výstupu demokratického politického rozhodování. Spíše než politická centralizace je to mnohavrstevná decentralizace, která umožňuje občanům bezproblémový kontakt s veřejnou správou, případně přístup do procesu politického rozhodování a vede k hospodárnějšímu a efektivnějšímu využívání materiálních zdrojů. Občanská společnost, jak poznamenal prozaik V. Havel v jednom ze svých projevů (na Macalester College v Minneapolis), se zkrátka vyplácí. Zájmové skupiny obecně mohou navíc díky svému charakteru – k němuž patří kromě jejich politické nezávislosti také problémová zaměřenost – často dříve než politické strany rozpoznat či poukázat na vážná rizika či nebezpečí a navrhovat užitečná a zajímavá řešení. Je pak na veřejnosti i na politikách, jak jejich jednání posoudí a jak na ně zareagují.

Občanská společnost by však měla především zajišťovat, aby státní moc příliš nebuděla. Patří k evropské historické zkušenosti, že každá moc má tendenci, často ve jménu efektivity a akceschopnosti, k centralizaci, čímž roste riziko jejího zneužití. Občanská společnost by tedy kromě výše zmíněného měla vytvářet jakýsi ochranný val proti možné rozpínání státní moci [srv. např. Tocqueville 1992: I/65–73, 146, Pithart 1999: 239].

V neposlední řadě je s pojmem občanské společnosti spojováno očekávání, že

zde dochází k vytváření vztahů přináležitosti a loajality [srv. např. Tocqueville 1992: II/78–84, Dahrendorf 1994: 15], tedy její integrační funkce. Opakovaná účast na dění v občanské společnosti nám zprostředkovává zkušenost, že na to, aby byl náš hlas slyšet a náš zájem brán v potaz, se potřebujeme spojit s někým jiným. Pokud chceme v silně rovnostářské demokratické společnosti ovlivňovat a efektivně působit, musíme spolupracovat s druhými. Vzniká zde pocit přináležitosti ke konkrétnímu zájmovému společenství. V širším smyslu pak vytváří – v důsledku zkušenosti společenství – jednotu, zkušenosti, že taková činnost je zde možná a že má smysl – pocit přináležitosti k celé společnosti i politickému systému [srv. Fiala 1996]. Občanská společnost tím mimo jiné zakládá prostor pro reprodukcii společných symbolů, hodnot a norem. Nejde však přitom o to, že by všichni byli schopni realizovat své zájmy. Jde o to, co Charles Taylor [1994: 38] jednoduše nazývá „*pocitem lidí, že se jim říká složitě*“ a že se všem naslouchá stejnou měrou. Musíme přihlížet také k charakteru politického procesu, nejen k jeho výsledku. Důležitý je onen pocit, že naše požadavky byly vyslechnuty, a i když nebyly momentálně realizovány, je možno pokusit se je realizovat kdykoli v budoucnu. Byli jsme vyslechnuti a kdykoli v budoucnu nám bude dána možnost, abychom své stanovisko objasnili v debatě [ibid.: 37].

Pokud jde o empirický pohled na občanskou společnost, je to struktura, která nám umožní, byť nedokonale, tato očekávání naplňovat. Mezi její hlavní formy se v západní civilizaci řadí obvykle nejen politicky činná veřejnost, ale také tržní hospodářství. Zkušenost jednotlivých západních kulturních kontextů však je značně odlišná a ve skutečnosti jsme konfrontováni s pestrostí různých podob a forem občanské společnosti.

Funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu a úskalí demokracie

Inspirován Giddensovým přístupem [Giddens 1998] v makrosociologické teorii modernity považují za možné vymezit funkcionální dimenze občanské společnosti a jejich vzájemné vztahy a vztahy ke státu následovně – viz schéma 1.

Vnější kruh představuje celek občanské společnosti, malý středový kruh vymezuje stát a sféru politické moci, tedy sféru kontroly informací a sociálního dohledu. Zmiňovaná očekávání či funkce, jež jsou s konceptem občanské společnosti spojována, můžeme umístit do schématu následovně: proti sobě na vertikále leží funkce ochranná, protektivní či defenzivní, jež je také obdobou tzv. negativního pojetí svobody (Giddens [1998] hovoří v této souvislosti o tzv. emancipační politice). Jde především o zajištění právních záruk, prostoru občanské autonomie a osvobození se od nerovnosti. Na opačném konci se nachází participační funkce, jež například odpovídá hodnotě tzv. pozitivního určení svobody (koresponduje s Giddensovou tzv. politikou pro život). Zde se jedná o celkovou kvalitu sociálního prostředí, které se vyznačuje možnostmi politické seberealizace a naplněným a spokojeným občanským životem. Obě hodnoty jsou obsahem tékavé dynamiky vztahů mezi občanskou společností a státem.

Schéma 1. Funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu

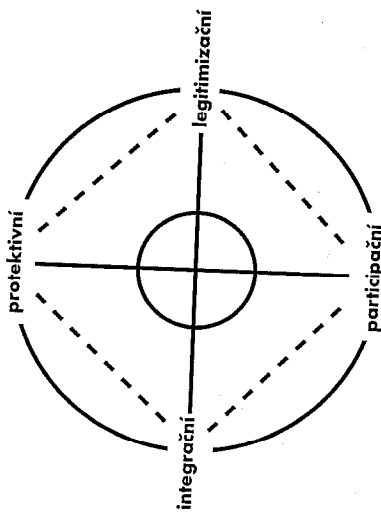
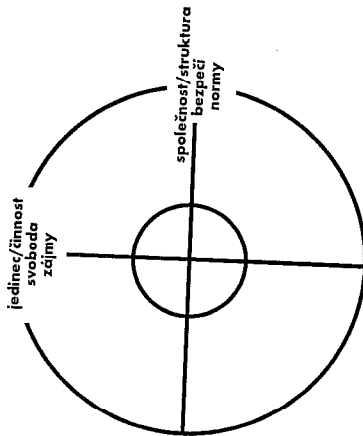

Schéma 2. Hodnoty moderní demokracie

Zprava jde o legitimizační funkci občanské společnosti a pravá polovina horizontální osy poukazuje na vzájemnou závislost a provázanost občanské společnosti a demokratického státu. Občanská společnost vytváří společenské zdroje politické moci a zakládá důvěryhodnost demokratického státu, který je zde naopak od toho, aby občanskou společnost ochraňoval a opatroval vztahy důvěry k demokratickým politickým institucím. Na levém konci horizontály pak nalézáme hodnotu společenské integrace, jež je výrazem skutečnosti, že občanská společnost je schopna sebe sama reprodukovat a integrovat jakožto společnost. Ale také to, že tato občanská společnost je integrována do rámce jednoho politického systému. Proces demokratického rozhodování nemůže probíhat ve společnosti, jejíž členové ne-reflektují sami sebe jakožto členové jedné společnosti [Taylor 1994: 37]. Na pozadí tohoto schématu lze spatřit klíčové hodnotové dimenze samotné liberální demokracie: hodnotu lidské svobody a bezpečí – viz schéma 2.

Schéma 3. Rizika moderní demokracie

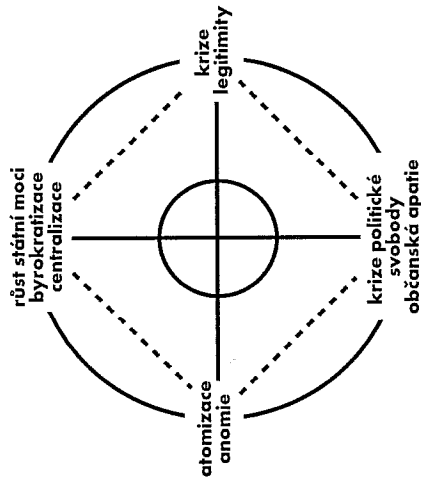

Schéma představuje celek občanské společnosti, jež stojí v distinkci vůči státu (vládě či politickému systému) – které jsou opět charakterizovány průsečíkem vertikální a horizontální osy – a jež si občanská společnost zřizuje za účelem zajištění veřejné správy, ale také explicitně na ochranu svobody jednotlivce i celé společnosti. Vertikála představuje hodnotu lidské individuality, svobody a dílčích zájmů. Tyto otázky bývají ve společenských vědách více předmětem mikroteoretického zkoumání zaměřeného na jednání aktérů. Giddens [1998] hovoří o tzv. činnostním (*agency*) přístupu. Horizontální osa pak představuje hodnotovou dimenzi společenské soudržnosti a sdílených norem: tzn. hodnotu bezpečí, jistot a sdílených orientací při jednání. Tato rovina zkoumání bývá ve společenských vědách většinou předmětem makroteoretických analýz zaměřených na celek společnosti a její strukturální povahu a souvislosti. V této souvislosti se v sociálních vědách obvykle hovoří o tzv. strukturním či strukturně-funkcionálním přístupu. Můžeme snad také říci, že zatímco vertikála představuje spíše liberální, horizontála republikánské hodnoty a přesvědčení.

Pokud chceme prvnímu schématu ubrat na utopičnosti a přidat na skepticismu či realismu, je možno toto schéma přepsat do podoby schématu číslo 3, jež představuje rozložení závažných rizik a příčin selhávání procesu demokratického politického rozhodování, která se ve vztazích mezi občanskou společností a státem vyskytují a vážně ohrožují jejich vzájemnou soudržnost a dynamiku – viz schéma 3.

Pokud tedy nahlédneme na problematiku z opačné strany, je koncept občanské společnosti reflexí rizik a úskalí demokracie a možných selhání procesu demokratického politického rozhodování. Také zde je možné se plně opřít o Tocquevillovu postřehy. Jde o riziko ztráty legitimity a krizi důvěry, úbytek občanské participace, nekontrolovaný růst politické moci a konečně o nebezpečí společenské atomizace, nebo dokonce anomie. Mezi těmito riziky jistě existují mnohé vazby a právě v tomto ohledu nám, dle mého soudu, schéma nabízí nové poznávací možnosti, a to

jak pro teoretickou, tak empirickou analýzu. Aniž bych zde chtěl toto schéma podrobit důkladné interpretaci, domnívám se, že k ní poskytuje otevřený, široký a inspirativní prostor. Podívejme se alespoň stručně na jednotlivé dimenze.

Legitimizační funkci občanské společnosti odpovídá nebezpečí ztráty legitimacy státu a politických institucí [srv. např. Tocqueville 1992: I/65-73]. Pokud stát není schopen postihovat zájmy občanů či zájmových skupin, ztrácí jejich důvěru. Pokud stát a politické instituce nemají důvěru občanů, potom nemožno efektivně vládnout a spravovat, zákony přestávají být účinné a celý politický systém se ocitá v ohrožení. Každý stát i jeho vláda v liberálních demokraciích jsou legitimizovány tím, že mají důvěru občanů, tj. těch, kterým vládnou. Právě pokud jde o udržování vztahu důvěry mezi státem a občany, představuje občanská společnost klíčovou strukturu i kvalitu, jež dodává demokratickému státu důvěryhodnost a sílu. Pouze politické strany na navazování a udržování vztahů důvěry mezi občany a státem, jak bylo ukázáno úvodem, zkrátka nestačí. V důsledku ztráty legitimacy může docházet jak k úbytku politické participace, tak k nekontrolovanému růstu státní moci i ke ztrátě společenské soudržnosti či sociálnímu štěpení. Za exemplární příklad může sloužit ovládnutí státu komunistickou stranou v Československu po druhé světové válce a následný vývoj. Postupný úbytek legitimacy státu byl doprovázen rozkladem také ostatních funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu. Podlomení jejich vzájemné dynamiky vyústilo v naprostou destrukci občanské společnosti a nakonec i v neúčinnost samotného státu.

Druhým rizikem je úbytek politické a občanské participace, nebezpečí ztráty politických svobod a schopnosti ovlivňovat a (později také) chápat procesy veřejného rozhodování. To může být samozřejmě způsobeno například odcizením se politickým institucím v důsledku ztráty jejich legitimacy. Pokles participace zakládá neblahé předpoklady, které jsou příznivě předešlým pro posilování oligarchických tendencí. Čím méně naléhavých problémů je občanská společnost schopna řešit sama prostřednictvím aktivní účasti svých členů, tím více musí zasahovat stát. Navíc pokud je pravda, jak říká Giddens [1998: 139], že znakem modernity je skutečnost, že seberealizace se stává podstatným faktorem pro vytváření vlastní identity, znamená to, že zde existuje bezprostřední vztah mezi občanskou participací a skupinovou i individuální identitou a úbytek občanské participace může vést k vážnému oslabování společenské soudržnosti [srv. např. Tocqueville 1992: I/52-54, 179].

Nebezpečí přílišné centralizace a koncentrace politické moci, jež sebou přináší riziko jejího zneužívání, je dalším z úskalí demokratického politického procesu, jež hož důsledkem mohou být tendence způsobující ostatní rizika zde uvedená. Také v tomto ohledu je občanská společnost pojímána jako záruka bezpečí a stability demokracie. Demokracie se svojí láskou k rovnosti jsou k tomuto nebezpečí zvláště náchylné [srv. např. Tocqueville 1992: II/73-75, 201-229]. Vytváření demokratických mechanismů na ochranu před nerovností a k odstraňování privilegií – ve jménu rovného zacházení a rovného materiálního zabezpečení – vede k postupnému hromadění moci v rukou centralizovaného státu. Ve jménu demokratické rovnosti se stát stává regulátorem, poradcem, učitelem a soudcem, tedy jakousi ochranou

i utvářecí moci, která sama sebe stále méně prezentuje jako násilí, a stále více jako garanta veřejného zájmu. Moc občanské společnosti demokraticky svěřená státu se obrací proti její svobodě. Mnozí soudí [srv. např. Putnam 2000: 78, Tocqueville 1992: I/65-73], že růst státních pravomocí jde na úkor schopností občanské společnosti starat se o různé záležitosti a řešit mnohé konflikty a problémy. Také v souvislosti s růstem státu blahobytu na Západě po Druhé světové válce se od 80. let často hovoří o kolonizaci a oslabování občanské společnosti [Keane 1988]. Růst státní moci ve jménu efektivnosti a akceschopnosti je tendencí, jež se sice může zdát na první pohled chválná, dokonce snad nezbytná, může však ve svém důsledku vést ke společenské atomizaci, ke ztrátě legitimacy, či dokonce k poklesu společenské soudržnosti a společenskému rozkladu.

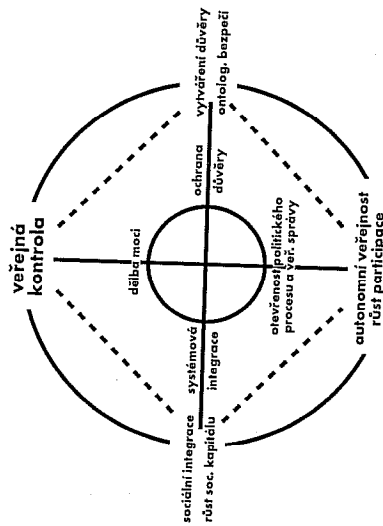
A konečně je to právě nebezpečí společenské atomizace, jež může být důsledkem jak centralizace, tak úbytku politické participace a politického odcizení. Toto nebezpečí, které je zvláště charakteristické, jak Tocqueville brilantně dokládá [srv. např. 1992 II/75-77], pro rovnostářské společnosti, může mimo jiné zakládat tendence k anomii, tedy ke ztrátě společných hodnot a norem, k rozpadu morálního řádu a celkové ztrátě morální orientace. Mluvíme-li o ztrátě sociální soudržnosti, mluvíme nejen o poklesu kvality sociálního prostředí, ale také o poklesu kvality veřejné správy – jde tedy i o ztrátu politickou [Putnam 2000]. Integrovaná funkce občanské společnosti, jež představuje širokou plejádu forem a možností lidského sdílení a komunikace, vytváří základnu pro samotnou reprodukci a transformaci morálního a následně také politického řádu. Zde jde především o reflexi nebezpečí, které signalizuje, že v atomizované společnosti se vládně až příliš snadno. Navíc, abych použil přímo Tocquevillova slova [1992: II/14], „bez společných idejí není totiž společné činnosti a bez společné činnosti existují sice ještě lidé, ale už ne sociální útvar.“ Společenská dezintegrace má ke všemu většímu eskalující povahu a může být počátkem začarovaného kruhu [Taylor 1994: 47]. Oslabení pocitu přináležitosti a vzájemných sympatií může být důsledkem, ale také příčinou ztráty společně sdílených norem, hodnot a symbolů a schopnosti sebeomezení v jejich zájmu (ve veřejném zájmu), schopnosti sebeomezení ve jménu uznání společných zájmů celku, ježož jsem součástí, a jež jsou tedy také mými zájmy. Vznik morálního vakua a rozklad společenských norem a společně sdílených hodnot představuje jedno z největších rizik demokratického politického procesu. „Nelze nastolit království svobody bez vlády mravní, ani nelze založit mravnost bez víry“ [Tocqueville 1992: II/15]. K tomuto druhu nebezpečí je třeba připočítat také nebezpečí politického rozštěpení společnosti a odcizení se významného společenského segmentu politickému systému.⁴

⁴ Za příkladný lze v této souvislosti považovat proces emancipace české a německé společnosti v českých zemích od druhé poloviny 19. století a jejich postupné vzájemné odcizování či balkánskou genocidu v 90. letech minulého století.

Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu

Pokud přijmeme marxovský princip, že cesty k vytožené sociální změně mají malý praktický vliv, pokud nejsou spojeny s možností institucionální změny [Giddens 1998: 138 J.], můžeme se pokusit předkládat schéma přepsat do podoby institucionálních záruk zmíněných očekávání či funkcionálních dimenzí či institucionální přeměny popsanych rizik. Je však zřejmé, že institucionálních vyjádření zmíněných funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a demokratického státu je samo o sobě ovlivněno kontrafaktálním charakterem modernity, a proto také ani v tomto případě, jak říká Giddens [ibid], striktní oddělení mezi realistickým a utopickým myšlením není možné. Domnívám se, že také následující schéma otevírá možnosti nejen pro obsáhlou teoretickou i empirickou institucionální analýzu, ale umožňuje také formulovat dílčí praktické návrhy – viz schéma 4.

Schéma 4. Záruky funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a státu

Protože každá sociální interakce se vyznačuje přítomností nejméně dvou aktérů, také funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a demokratického státu jsou garantovány jak 'postojem' občanské společnosti, tak 'postojem' státu. U každého ze čtyř zmínovaných vztahů můžeme tedy rozlišit dvě protistojné – a čas- to nevyvážené – polohy, jež do vztahu vstupují a zaručují jeho vitalitu a přínosnost.⁵

⁵ Zajímavou snahu operacionalizovat pojem občanské společnosti, jež vychází z dichotomie občanské společnosti a státu a vykazuje podobné rysy s mým přístupem, můžeme nalézt ve studii L. Pruckého [2002]. Prudký zde formuluje 3 základní empiricky analyzovatelné dimenze: 1. Nabídka možností pro uplatnění aspektů občanské společnosti ze strany mocenských center, 2. poptávka po jednotlivých aspektech občanské společnosti ze strany občana, 3. realizované aktivity občanů vyjadřující aspekty občanské společnosti. Tyto jednotlivé di-

Pokud začneme na horním okraji vertikální osy, institucionální prevenci rizika centralizace, byrokratické a růstu státní moci můžeme nepochybně spatřovat v aktivní kontrole politické moci nezávislou veřejností. Ze strany občanské společnosti jde tedy o vytváření předpokladů, mechanismů a forem kontroly státu nezávislou veřejností. Pokud budeme postupovat směrem ke středu (státu), jde o samotnou dělu moci v nejšířším slova smyslu (horizontální, vertikální, zájmovou, nezávislá tělesa garantovaná ústavou). Riziku nekontrolovaného růstu státní moci lze čelit pomocí ústavně dobře zakotveného principu kontroly a rovnováhy státní moci a samozřejmě také právními zárukami pro jednotlivce i skupiny. Klíčovým požadavkem je také garance nezávislosti médií, zajištění pluralismu na mediálním trhu a vhodné mechanismy veřejné kontroly médií, především televize. Svoji roli může hrát také například požadavek 'decentralizace' státních financí či zavádění vhodného daňového prostředí (např. daňové asigance).

Pokud budeme postupovat dále po vertikální ose „svobody“ od státu směrem k dolnímu okraji, tedy k občanské společnosti, zde můžeme obecně tuto záruku pojmenovat jako institucionální i praktickou otevřenost procesu demokratického politického rozhodování směrem k veřejnosti. Jde o možnosti vtažení veřejnosti do veřejné správy a procesu politického rozhodování v nejšířším slova smyslu a o vytváření institucionálních podmínek pro mnohavrstevnou demokratickou participaci. Takovou zárukou může být na straně jedné široce decentralizovaný systém veřejné správy, na straně druhé dílčí opatření typu: zajištění transparentnosti a informační otevřenosti ve veřejné správě, možnost tzv. veřejných slyšení, možnost účasti veřejnosti ve stavebních řízeních u veřejně významných projektů apod. Jedná se tedy o vtažení veřejnosti do veřejné správy a o vytváření nových institucionálních mechanismů, jež to budou umožňovat. Giddens [2001: 64–71] v této souvislosti hovoří o demokratizaci demokracie. Důležitý je opět požadavek vytvoření vhodného právního, daňového a fiskálního prostředí (např. příznivé podmínky pro sponzorství). Svoji pozitivní roli by zde ovšem mohla sehrát například také aktivní státní podpora malého a středního podnikání. Říkám to proto, abychom nezapomínali na význam trhu, který je mnohými autory [např. Gellner 1997, Pérez-Díaz 1998, Taylor 1994] považován za klíčovou a nepostradatelnou formu či komponentu občanské společnosti. Poukazují na jeho liberativní a participační potenciál ve veřejné sféře i na jeho integrační možnosti.⁶

Na samotném spodním okraji vertikální osy pak předpokládáme existenci komunikace zdatné a autonomní občanské společnosti. Žádná demokracie se neobe- menze ještě dále členit. Mnou předkládaná studie se pokouší vztah „nabídky“ a „poptávky“ po aspektech občanské společnosti ze strany státu a občanské společnosti funkcionálně strukturovat a poukázat na strukturální souvislosti.

⁶ Pérez-Díaz [1998: 217–219] hovoří o historické spřízněnosti trhu a veřejné sféry a zkušenost s účastí na trhu nazývá dokonce jakýmsi „občanským tréninkem“, bez něhož jsou dnešní představy o občanské společnosti těžko myslitelné. Gellner [1997: 180–181] naopak vyzdvihuje ochrannou funkci trhu před jakýmkoli kognitivním monopolem a provázanost (byť problematickou) hospodářského růstu a legitimacy moderní demokracie.

jde bez živě se projevující veřejnosti [Taylor 1994: 39], která je ochotna a schopna podílet se na veřejné správě a schopna pojmenovávat a reflexivně přehodnocovat své zájmy a hodnoty. To je pochopitelně podmíněno tím, že se umí kolem svých zájmů a priorit organizovat a je schopna účinného kolektivního jednání. Z konkrétních návrhů by bylo možné jmenovat mimo jiné rozvíjení kvalitního vzdělávání a školního systému, jenž u dětí a studentů dokáže především podchylovat a rozvíjet nejpestřejší zájmy a orientace, dále budování školní demokracie, růst politické gramotnosti, rozvoj komunikačních dovedností a péstování smyslu pro názorovou a zájmovou pluralitu (tedy hodnoty otevřenosti, ochotu naslouchat, schopnost for- mulovat své stanovisko apod.) na školách všech úrovní. Čím více vzdělání obecně, tím více občanské participace [Putnam 2000: 186].

Přesuneme se nyní na horizontální osu schématu číslo 4. Na pravé straně horizontální osy nacházíme strukturu, jež, jak bylo již řečeno, umožní vyhledávání, pojmenování a ověřování společenských zájmů a priorit, což je však podmíněno existencí silné a dynamické občanské společnosti. Také zde samozřejmě hrají roli záruky úzce související s hodnotami zajišťujícími vztahy na vertikální ose. Kromě nich by však bylo možné jmenovat množinu takových záruk, jež lze obecně nazvat jako vytváření a navazování vztahů důvěry v rámci občanské společnosti. Není však vůbec snadné vztahy důvěry vytvářet v prostředí, v němž panuje nedůvěra. Je otázka, zda je to vůbec možné, vždyť chovat se nedůvěřivě v takovém prostředí je logické a často snad i nutné. Mnozí psychologové poukazují v této souvislosti na to, že předpoklady pro navazování vztahů důvěry, jež jsou spíše emocionálním než kognitivním jevem, se utvářejí v rámci primární socializace u dětí v průběhu nejranějšího dětství a jejich existenciální zakotvenost považují pro další vývoj člověka za rozhodující.⁷ Dále by bylo možné jmenovat posílení politické socializace na školách všech úrovní (jejíž společenský i politický význam není podle mého soudu v České republice doceněn). Jak trefně poznamenává Giovanni Sartori [1993: 16], demokracie je složitější systém než ostatní politické formy a je bezprostředně ohrožována tím, že její mechanismy budou mimo intelektuální dosah průměrného občana.

Přesuneme-li se dále po horizontální ose směrem ke středu, můžeme hovořit o množině záruk, jež lze pojmenovat jako ochrana a udržování vztahů důvěry ze strany státu. Zde se jedná v nejvlastnějším slova smyslu o naplňování principu de- legace moci a suverenity lidu a o ochranu a zajišťování demokratické legitimacy po- litických institucí. Ide tedy o vytváření a ochranu legitimních mechanismů tvorby demokratického politického rozhodování. K formám státní ochrany a péče o důvě- ru veřejnosti by bylo možné v neposlední řadě připojit zajištění profesionální a mo-

⁷ Erik Erikson, jehož cituje Giddens [1998: 85–91], poukazuje na souvislost mezi vztahy dů- věry a pocitem tzv. ontologického bezpečí. Pocit „ontologického bezpečí“, který se podle vše- hoho utváří v nejranějším dětství, je podle definice předpokladem osobnostní integrity a zdra- věho mentálního a osobnostního vývoje. Ontologické bezpečí představuje jakousi důvěřivost v trvalost své vlastní identity a ve stálost sociálního a materiálního prostředí našeho jednání, jakýsi základní pocit spolehlivosti osob a věcí. Je zřejmé, že pocit ontologického bezpečí je zá- kladním předpokladem vztahů důvěry v komplexnějším slova smyslu.

rální integrity v tzv. přístupových bodech státu [Giddens 1998: 78–82, srv. Sztomp- ka 1998: 208], ve kterých je občan se státem konfrontován, dále institucionální za- jištění transparentního a nezávislého vztahu státu a jeho představitelů ke sdělova- ním prostředkům a agenturám výzkumu veřejného mínění či například také důsled- ným právní ochranu dětí a kvalitní systém dětské sociální péče. Stát sice může asi jen obtížně zajistit dětem pocit ontologického bezpečí, může se však pokusit uchrá- nit ty „méně šťastné“ před zbytečnou deprivací, například tím, že bude důsledněji předcházet projevům domácího násilí.

Pokud budeme postupovat dále po horizontální ose směrem (doleva) k inte- grační funkcionální dimenzi ve vztahu občanské společnosti a státu, ze strany státu jde pak především o podporu integrace jednotlivců i skupin v rámci jednoho poli- tického systému. Jde především o vytváření a zajišťování politických a správních mechanismů, jež budou garanty politiky vzájemného respektu a uznání, a to jak vů- či skupinám, tak vůči jednotlivcům. Z možných nástrojů takového systémové inte- grace by bylo možné jmenovat například tzv. afirmativní akci (pozitivní diskrimina- ce) nebo, je-li to vhodné, zavádění prvků tzv. konsociační demokracie (tzn. zajištění politické a správní účasti menšin, právo veta v klíčových otázkách), ale opět také právní záruky skupinám (menšinám) i jednotlivcům či opět institucionální rozvoj v otázkách vzdělávání, pěstování tolerance a smyslu pro názorovou pluralitu.

Konečně postupujeme-li dále po horizontální ose směrem k levému vnějšímu okraji, jedná se o společenskou integraci samotnou, o utváření sociální soudržnosti a o kvalitu sociálních interakcí jako takových. U této vpravdě nejryzejší sociologic- ké otázky jde o pěstování toho, co R. Putnam [2000] nazývá sociální kapitál.⁸ Sa- mořejmě neexistuje žádný společlivý návod, jak produkovat sociální kapitál, tedy společenskou solidaritu a soudržnost. Kvalita sociálních interakcí je podmíněna mnoha faktory, mezi ty nejdůležitější ale bezpochyby patří role rodiny. Putnam [2000: 277] (ačkoli se ve své knize zabývá problémem občanské společnosti ve Spo- jených státech) dochází ve svých výzkumech k závěru, že rodina (respektive její roz- pad) tvoří pravděpodobně základní klíč k vytváření sociálního kapitálu (respektive jeho úbytku). Dobře fungující demokratická rodina je sice obtížně dosažitelná, zato však o to spolehlivější lék na posilování sociálního kapitálu. Je jasné, že také ostat- ní výše zmíněná opatření, která posilují a ochraňují v menší či větší míře výše zmí- něný sociální kapitál, jsou dále posilována a ochraňována.

⁸ Pojem sociální kapitál pojímá Putnam [2000: 20–23] jako víceméně odpovídající pojmu ob- čanské ctnosti, s tím, že poukazuje na vazby a hodnotu sociální interakce. Nepopírá také, že může být, jako každý jiný kapitál, použit ve jménu zločů a jeho důsledky mohou být velmi negativní a antisociální (řadí k nim například sektarství, etnocentrismus a korupci). K jeho pozitivním důsledkům počítá vzájemnou podporu, spolupráci, důvěru a institucionální efek- tivnost. Z mnoha druhů členění sociálního kapitálu považuje jedno za nejzávažnější, a sice rozlišení na *bridging* (přemostující) a *bonding* (za/svazující) sociální kapitál. Jedná se tedy o ja- kési druhy exkluze a inkluze, kdy první produkuje specifickou reciprocitu a silnou skupino- vou solidaritu, ale může také vytvářet silné skupinové antagonismy, druhý vytváří obecnější pojetí reciprocitu a identity a může přinášet větší vnějškový užitek. Otázka však nestojí, říká Putnam [ibid.], buď ten či onen, ale spíše méně či více toho či onoho.

něné funkcionální dimenze ve vztahu občanské společnosti a státu, hrají při posilování sociálního kapitálu důležitou roli.

Mezi zmíněnými čtyřmi funkcionálními dimenzemi ve vztahu občanské společnosti a státu existují četné vazby a rezonance. Nemí snadné seřadit možné příčiny selhávání procesu demokratického rozhodování podle jejich významnosti a je jisté možné mezi nimi nalézat a interpretovat různé souvztažnosti. Téma, kterému čelíme, je velmi komplexní. Nemí vždy možné jednoznačně určit, která rizika představují příčiny a která důsledky rozkladu funkcionálních dimenzí ve vztahu občanské společnosti a demokratického státu. Je nicméně jisté, že všechna představují vážná rizika pro bezpečnost a stabilitu demokracie, všechna představují ohrožení takového stavu svobody, jehož bylo na Západě dosaženo. Koncept občanské společnosti není motivován ničím menším, než snahou hledat záruky demokratického vývoje, rozpoznávat jeho rizika a nebezpečí, analyzovat jejich příčiny a pokoušet se jim čelit a předcházet, předvídat jejich důsledky a snažit se je mírnit a redukovat. Je důkazem nezměrného důvtupu, představitosti a předvídativosti Alexandre de Tocquevilla, že před více než sto patnácti lety dokázal při svém pozorování rodící se americké demokracie na tato rizika bez výjimky poukázat.

Navrhovaná schematizace celého problému, jak bylo již řečeno, představuje pokus porozumět vztahu mezi občanskou společností a demokratickým státem v jeho komplexitě. Inspirací je zde, jak již bylo také řečeno, Giddensův komplementární přístup uplatněný v teorii reflexivní modernity. Z tohoto zdroje také vychází snaha formulovat komplementární teorii občanské společnosti; tedy jak s přihlédnutím k zjevně utopickému normativnímu hledisku, tak s přihlédnutím k empirickému hledisku s jeho smyslem pro fakticitu a snahou téma přiměřeně operationalizovat. Giddens [1998: 137–140] v této souvislosti hovoří o požadavku tzv. utopického realismu s poukazem na to, že přílišný utopismus bez vztahu k sociální realitě může být potenciálně značně nebezpečný, naopak přílišný důraz na realismus může být na druhé straně málo produktivní a inovativní, není-li vyvažován jistou dávkou utopismu a morálního přesvědčení. Předkládaná studie se pokouší poskytnout inspirační a poučný podklad pro možnou interpretaci vztahu občanské společnosti a demokratického státu v prostředí, kde se občanská společnost teprve obtížně rodí. Chce vytvořit nejen produktivní a věrohodný podklad pro teoretickou i empirickou analýzu občanské společnosti a jejího vztahu ke státu, ale také vodítko pro analýzu rizik a záruk demokratického vývoje. Konečně se pokouší poskytnout promyšlený a strukturovaný prostor také pro formulování praktických návrhů a opatření.⁹

⁹ V závěru chci ještě s vděčností reagovat na jednu z recenzních poznámek, která poukazuje oprávněně na to, že přijetí normativní perspektivy staví občanskou společnost a stát do nerovného postavení, což se projevuje především v pojednání o rizicích moderní demokracie (viz schéma 3). K výše zmíněným rizikům přidává na vertikální ose (směrem od státu k obč. spol.) riziko oslabení státní autority vůči nátlakovým skupinám a institucím a na dolním okraji (směrem od obč. spol. ke státu) přetíženosť procesu politického rozhodování nadměrnou občanskou participací (která může zvláště při oslabení rozhodovacích mechanismů vy-

KARL MÜLLER *vystudoval filozofii na Filozofické fakultě UK, postgraduálně pak politologii na Fakultě sociálních věd UK. V současné době pracuje na Katedře politikologie Fakulty mezinárodních vztahů na Vysoké škole ekonomické. Přednáší také na Fakultě sociálních věd a na Fakultě humanitních studií UK. Publikoval články k tématu moderní občanské společnosti, a to zejména v českém prostředí, v českých i zahraničních odborných časopisech. Je autorem monografie Češi a občanská společnost – pojem, problémy, východiska (2002).*

Literatura

- Brokl, Lubomír 2002. *Hledání občanské společnosti*. Studie Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky, 12/2002. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Dahrendorf, Ralf 1991. *Úvahy o revoluci v Evropě*. Praha: Evropské kulturní dědictví.
- Dahrendorf, Ralf 1994. „Svoboda a sociální vazby. Poznámky ke struktuře argumentace“. Pp. 9–16 in Znoj, M. (ed.), *Liberální společnost*. Praha: Filosofie.
- Fišala, Petr 1996. *Funkce zájmových skupin v politickém systému České republiky. Parlamentní zpravodaj 10/96–97*.
- Gellner, Ernest 1997. *Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové*. Praha: CDN.
- Giddens, Anthony 1998. *Důsledky modernity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Giddens, Anthony 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- Green, Andrew Thomas 1997. *Občanská společnost, ideje a utváření politiky. Sociologický časopis 33: 309–320*.
- Keane, John 1988. *Civil Society and the State*. New York: Verso.
- Keane, John 1993. „Občanská společnost a stát“. Pp. 125–150 in *Podzemní univerzita*. Brno: Proglas.
- Locke, John 1992. *Druhé pojednání o vládě*. Praha: Svoboda.
- Müller, Karel 2002. *Češi a občanská společnost*. Praha: Triton.
- Pérez-Díaz, Víctor 1998. „The Public Sphere and European Civil Society“. Pp. 211–238 in Alexander, J. (ed.), *Real Civil Societies*. London: Sage.
- Pitthart, Petr 1996. *Občanská společnost a stát*. In: Kunc, J. (ed.), *Demokracie a ústavnost*. Praha: Karolinum.
- Popper, Karl 1998. *Život je řešení problémů. O poznání, dějinách a politice*. Praha: Mladá fronta.
- Prudký, Libor 2002. „Občanský sektor jako objekt výzkumu“. Pp. 184–206 in *Úvahy a souvislosti. Občanský sektor*. Praha: FHS UK.
- Putnam, Robert 2000. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

volávat vážné problémy). Na horizontální ose pak vidí (zprava) nebezpečí přílišné důvěry až nekritičnosti občanské společnosti vůči státním institucím a na straně druhé (zleva) nebezpečí vysoce integrovaného sociálního systému potlačujícího vnitřní pluralitu občanské společnosti (nebezpečí nacionalismu). Je nepochybné pravda, že oslabení racionálního diskursu uvnitř občanské společnosti, které bývá často doprovázeno projevy skupinových antagonismů (a sounáležitosti na druhé straně), stejně tak jako úpadek efektivitu a akceschopnosti veřejné správy patří k jednomu z nejvážnějších rizik rozvoje a přetrvání moderní demokracie. Jakkoli jsou tato rizika v mé studii zmíněna spíše implicitně, plně odpovídají teoretické i empirické perspektivě navrženého schématu (schéma 3). Považuji proto za užitečné je zde ještě jednou zmínit.

- Sartori, Giovanni 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
Sztompka, Piotr 1998. „Mistrusting Civility: Predicament of a Post-Communist Society”. Pp. 191–210 in Alexander, J. (ed.), *Real Civil Societies*. London: Sage.
Šamalík, František 1995. *Občanská společnost v moderním státě*. Brno: Doplněk.
Taylor, Charles 1995. „Invoking Civil Society”. Pp. 204–224 in Taylor, Charles: *Philosophical Arguments*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Taylor, Charles 1994. „Liberální politika a veřejnost”. Pp. 17–53 in Znoj, M. (ed.), *Liberální společnost*. Praha: Filosofía.
Tocqueville de, Alexis 1992. *Demokracie v Americe I, II*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností*

Sociologický pohled na úlohu víceletých gymnázií ve světle výzkumu PISA 2000

PETR MATĚJŮ**

Sociologický ústav Akademie věd ČR a Anglo-americká vysoká škola, Praha

JANA STRAKOVÁ

Sociologický ústav Akademie věd ČR, Praha

The Role of the Family and the School in the Reproduction of Educational Inequalities

A Sociological Look at the Role of Multi-year Gymnasias in the Context of the Results of the PISA 2000 Study

Abstract: International studies indicate that one of the biggest problems that educational policy in the majority of post-communities countries must confront is the very strong influence that social background has on the study results of students, their educational aspirations, and consequently even their chances of continuing in studies upon completion of secondary school. This paper addresses the causes behind the high degree of social selectivity in Czech basic and secondary school. The authors devote particular attention to the role of multi-year gymnasias, whose existence is often substantiated by the argument that there is a need to offer a special approach to the education of gifted children, regardless of their social background. This interpretation is countered by the viewpoint that actually the multi-year gymnasias merely bring about the early selection of students who are from families with higher levels of education and social status, and who – often owing to the direct influence of the parents – even at an early age aspire to attain a higher education. The results of the analyses of data from the PISA 2000 project appear to bear out the second interpretation and support the initial hypothesis that multi-year gymnasias are a very socially selective element in the Czech education system. The analyses genuinely confirm that multi-year gymnasias represent one of the main sources of variance between schools in tests of reading skills, and are so almost exclusively owing to their high social selectivity. At the same time, the analyses also confirmed that the educational aspirations of students at multi-year gymnasias are much higher than those of students at other schools, and that this is especially true for the group of students who obtained poorer results on the tests of reading skills. Consequently, by all

* Práce na této stati byly umožněny grantem od Grantové agentury České republiky č. 403/03/340 na projekt „Ekonomické, sociální a kulturní zdroje vzdělanostních nerovností a determinanty životního úspěchu: první fáze longitudinálního výzkumu“. Výzkum nerovností v přístupu k vyššímu vzdělání byl dále podpořen grantem od Nadace CERGE-EI v rámci programu Světové banky: Global Development Network.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. PhDr. Petr Matějů, PhD. / PhDr. Jana Straková, Sociologický ústav AV ČR, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: mateju@soc.cas.cz, resp. strakova@soc.cas.cz